
УДК 94(47) «17/18»

Л. Ю. Посохова

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Резюме

В статті розглядаються зміни, що відбулися в моделі православного колегіума в ході реалізації реформи духовних навчальних закладів в 1808 році. Робиться висновок, що духовні семінарії, створювані на основі цієї реформи як за формою організації, так і за змістом і спрямованістю навчання суттєво відрізнялися від православних колегіумів, які існували в ХVIII – на початку ХІХ століття.

Summary

The article discusses changes in the model of the orthodox Christian college during the process of reforming religious educational establishments in 1808. The author concludes that theological seminaries established after the reform were radically different in organizational form, education essence and orientation from the orthodox Christian colleges of the XVIII – the beginning of the XIX c.

Ключові слова: православні колегіуми, історія освіти, духовна семінарія.

Дослідження комплексу питань, пов'язаних із розробкою плану реформування церковної освіти у Російській імперії 1808 року й самим процесом реформування духовних навчальних закладів, залишається вельми актуальним. На сьогодні маємо лише декілька розвідок, які були створені на початку ХХ ст. [1]. Протягом радянської доби історики не зверталися до вивчення таких проблем. Утім питання вивчення реформ духовної освіти надзвичайно важливе для розуміння не тільки змін у суто церковній освіті, але й всього комплексу освітніх реформ початку ХІХ ст. Завдання статті полягає у з'ясуванні змін, які відбулися в усіх складових моделі православного колегіуму у ході реалізації реформи духовних навчальних закладів 1808 року у Російській імперії. Також ставиться завдання пошуку відповіді на питання про те, чи могли православні колегіуми у ході реформування набути статус вищих навчальних закладів чи принаймні зберегти специфічні, освячені традицією риси своєї моделі. Як відомо, наприкінці

XVIII – на початку XIX ст. у багатьох країнах Європи були здійснені масштабні освітні реформи, унаслідок яких, зокрема на німецьких землях, відбулася трансформація середньовічної (докласичної) моделі університету, у ході якої постав класичний (гумбольдтівський) університет. Тоді ж ряд єзуїтських університетів (неповного складу), які відігравали скоріше роль регіональних гімназій, були реорганізовані на повноправні університети [2, с. 341].

Реформа 1808 р. стала вихідною точкою відліку кардинально нового періоду існування колегіумів. Перетворення стали продовженням попередніх пошуків та пропозицій й на практиці знаменували реалізацію планів реформування, які неодноразово пропонувалися у другій половині XVIII ст. Не ставлячи завдання вивчення всіх аспектів підготовки та впровадження реформи 1808 р., зосередимо увагу перш за все на основних ідеях перетворень та визначимо ті кардинальні зміни, які відбулися у царині духовної освіти. У дослідженнях з історії освіти та культури Російської імперії при розгляді реформування освіти на початку XIX ст. й на сьогоднішній день перш за все аналізуються такі важливі події, як створення міністерства освіти, прийняття університетських статутів, виникнення нових університетів, створення системи світських навчальних закладів та навчальних округів. При цьому поза увагою традиційно (така «традиція» пішла з радянської доби) залишаються перетворення церковних навчальних закладів, хоча вони відбувалися у той саме час на початку XIX ст., майже водночас із реформою світських навчальних закладів. Вивчаючи релігійну політику Олександра I в першій чверті XIX ст., сучасна російська дослідниця О. А. Вішленкова висловила думку про те, що перетворення православної школи були пов'язані із широкомасштабною реформою світської освіти [3, с. 318]. Важливо відзначити, що на стадії обговорення реформ у вищих колах реформатори поверталися до деяких ідей, які були висловлені ще у XVIII ст. Зокрема, обговорювався план, який передбачав ліквідацію станової духовної школи та створення замість неї богословських факультетів при університетах [4, с. 57]. Утім, як зазначила О. А. Вішленкова, проти світської системи підготовки духівництва виступили представники як католицького, так і православного духовенства [3, с. 319]. Нагадаємо, що проект

Харківського університету, створений В. Н. Каразіним, також передбачав відкриття богословського факультету [5, с. 209].

Результатом численних обговорень стало те, що 26 червня 1808 р. Олександром I був підписаний законопроект, яким розпочалося реформування духовних училищ [6, № 23122]. Цим законом вносилися зміни не лише до структури та навчально-виховного процесу духовних навчальних закладів, але й до системи їх фінансування, формування капіталів на утримання духовенства тощо. Враховуючи важливість документу, він був опублікований великим тиражем [7]. Духовній школі Російської імперії остаточно надавалося загальноцерковне та загальнодержавне значення. Якщо уважно придивитися до цієї реформи, можна побачити багато рис, схожих із тогочасними перетвореннями у світській освіті. На чолі системи духовної освіти була поставлена Комісія духовних училищ при Синоді, яка створювалася як самостійний орган, якому підпорядковувалися всі духовні школи держави [6, № 23207]. Це означало скасування прав та обов'язків архієрея щодо керівництва освітою в єпархії. Законом встановлювалося чотири шаблі церковно-освітніх закладів: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії. У зв'язку із цим незрозуміло, чому у літературі іноді пишуть, що таких рівнів було три (повітові училища, семінарії та академії) [3, с. 323]. Академії були поставлені на чолі духовно-навчальних округів та мали здійснювати нагляд за всіма семінаріями відповідних єпархій, які об'єднувалися в округ. Як тут не згадати, що університети також були поставлені на чолі навчально-виховного процесу в навчальному окрузі. Реформою визначалося існування чотирьох академій (Київської, Московської, Петербурзької та Казанської) та 36 семінарій в єпархіях, які приписувалися до «своїх» академій. Число семінарій встановлювалося відповідно до числа єпархій, визначалося число повітових училищ (не більше 10), й парафіяльних (не більше 30) у кожній єпархії. Закладам затверджувався певний штатний оклад.

У результаті реформи відбулися значні зміни в організації навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах. Згодом були прийняті статuti, які регламентували всі аспекти діяльності академій, семінарій та училищ, й навчальні програми для закладів

усіх рівнів. Реформою передбачалася наступність у програмах, що мало забезпечити послідовне проходження від нижчої ланки освіти до вищої. Нові навчальні програми були уніфіковані, визначалося коло навчальних посібників, за якими мало відбуватися навчання. Чимало спільного можна помітити між реформами світської та церковної освіти не тільки у зовнішніх ознаках, а й у всій їх концепції та загальній спрямованості. Очевидно, що про збереження будь-якої специфіки православних колегіумів у процесі реформування, яке мало на меті саме уніфікацію, не могло бути й мови. Комісія духовних училищ надала колегіумам статус семінарій Київського духовно-навчального округу. Як відомо, з вересня 1817 р. духовні навчальні заклади Київського навчального округу почали відкриватися за новим статутом. Важливо відзначити, що Комітет, який готував реформу, аналізуючи стан навчального процесу в духовних училищах імперії, дійшов висновку, що в більшості з них не організовано систематичної освіти [7, с. 54–55]. У висновках зазначалося, що духовні училища зазвичай не мали чіткого порядку викладання дисциплін, у них нерідко не викладали навіть основні дисципліни, для більшості був характерний вільний розподіл предметів за класами, нові мови майже не вивчалися, а більшість викладачів не мали навіть семінарської освіти. Із цим висновком сучасників цілком згодні дослідники, які зазначали, що стан справ із навчальною програмою у більшості семінарій імперії на початку ХІХ ст. був незадовільним. На цьому тлі особливо помітно наскільки стан справ із викладанням у православних колегіумах відрізнявся від пересічних семінарій Російської імперії. Колегіуми входили до числа небагатьох закладів, де не відбувалося зазначених порушень у навчально-виховній справі, а навчальний процес був витриманий на академічному рівні.

У цій новій чітко визначеній структурі навчальних закладів колишні колегіуми, які набули статус семінарій, підпорядковувалися Київській духовній академії. Семінаріям було призначено штатний оклад, встановлювалося число викладачів – 6 чоловік, яких академія повинна була затверджувати в званнях професорів. Контроль за станом справ у семінаріях здійснювали Київська духовна академія та Комісія духовних училищ. Отже, обсяг функцій керівництва семінарії, міра

самостійності у прийнятті рішень були значно обмежені у порівнянні із попереднім періодом. У кожній окремій семінарії не мали права змінити встановлену кількість навчальних дисциплін, навіть додати щось до обов'язкового переліку. Чисельність учнів семінарій також була обмежена. Керівництво семінарій щорічно мало звітувати Комісії щодо витрат штатної суми, Комісія у свою чергу перевіряла ці звіти. До речі, форма управління семінарій, яка була визначена законом, згодом була оцінена дослідниками як невдала, адже вона зводилася до крайньої форми єдиноначальності, концентруючись в руках ректора семінарії [1, с. 106–107].

Термін навчання у семінарії визначався у шість років. У законі та статутах було чітко визначено мету цих закладів – підготовка учнів до духовного звання. Для вирішення цього завдання затверджувалися кількість навчальних дисциплін та їх змістовне наповнення для закладів кожного із ступенів. У результаті перетворень були не тільки по-новому розподілені навчальні предмети, але й докладно регламентовані зміст та методи їх викладання. Комісія підготувала конспекти з різних дисциплін, в яких були визначені основні питання, які мали бути розглянуті на заняттях, встановлювалися переліки посібників, на які мали спиратися викладачі кожної з навчальних дисциплін [1, с. 122]. Основною вимогою до викладачів ставало чітке виконання накресленого. Дисципліни вивчали, послідовно проходячи предмети нижчого, середнього та вищого відділення. Оскільки в основі викладання будь-якої семінарії лежали рекомендації Комісії, стан справ в окремих семінаріях мало відрізнявся. При цьому регламентовані були всі аспекти діяльності семінарій, у тому числі й виховний процес. Основні завдання виховання, цілі та методи були чітко визначені статутом й полягали у підготовці кадрів для церкви. Були встановлені різні види покарань, які змінювалися залежно від вчинків [7, с. 17]. Навіть ті дослідники, які в цілому надавали позитивну оцінку статуту, відзначали, що він характеризувався крайньою регламентацією та багатьма заборонами [1, с. 285]. Акцент у процесі виховання переносився на дотримання зовнішньої дисципліни. Заборона розваг, ігор, визначення книг для вільного читання семінаристів свідчили про намагання регламентувати не тільки навчальний процес, але й дозвілля учнів.

Такі реформовані семінарії мали чіткі ознаки середніх навчальних закладів.

Відповідно до нових вимог духовні консисторії звітували про реформування Київського округу до Комісії духовних училищ у 1817 р. [8, ф. 802, оп. 1, д. 1790]. Водночас надсилалися конспекти з усіх навчальних предметів, які викладали у семінаріях округу [8, ф. 802, оп. 1, д. 1922]. Знайомство із цими конспектами у центральному органі мало засвідчити, що викладання дисциплін семінарського курсу відбувалося із дотриманням встановлених вимог. Якщо коротко охарактеризувати обсяг семінарського курсу, можна легко переконалися, що у порівнянні із тим, що викладали у колегіумах у дореформений період, практично нічого нового не з'явилося. Навпаки, відбулося суттєве обмеження змісту навчання, оскільки термін навчання скоротився майже удвічі. Так, програма семінарій включала класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук, а також клас мов (єврейської, німецької або французької, за вибором учнів) [7, с. 54–55]. З четвертого класу викладання мало перейти з російської на латину. Філософські та богословські науки, а також клас мов вивчали два останні роки. Якщо ж звернутися до програми академічного навчання, побачимо, що вона також містила класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук, й клас мов (єврейської, німецької або французької) [7, с. 63–64]. У філософському класі семінарій, приміром, мали студіювати теоретичну та практичну фізику, метафізику та історію філософії; у богословському класі – вивчати догматичне, моральне і полемічне богослов'я, герменевтику, гомілетуку, а також канонічне та церковне право. Отже, якщо порівняти програму семінарій з обсягами навчальної програми колегіумів, яких було досягнуто наприкінці XVIII – на початку XIX ст., побачимо, що вони мало відрізнялися від академічного курсу за реформою 1808 року. У літературі вже робилися висновки про те, що перехід колегіумів до рівня семінарій за реформою 1808 р. призвів до зниження рівня викладання та якості освіти, у порівнянні із попереднім періодом [9, с. 114]. Якщо ж навести приклади підручників, за якими мали навчатися в академії після реформи, у більшості випадків також не помітимо, що колегіуми

поступалися академіям після реформи 1808 року. Приміром, філософію у 1825 році в академіях мали викладати за посібниками Вінклера та Бруккера [1, с. 61], які давно були знайомі викладачам колегіумів.

Утім реформа духовних навчальних закладів 1808 р. розв'язала деякі давно назрілі проблеми духовної освіти, які порушувалися у XVIII ст. Зокрема було вирішено питання із академічними ступенями (введені академічні ступені: студент, кандидат богослов'я, магістр, доктор богослов'я [7, с. 69]). На нашу думку, реформа 1808 р. стала завершенням етапу реформування освіти в Російській імперії початку XIX ст. Адже без перетворення духовних навчальних закладів система освіти не могла набути завершеного вигляду. Ряд аспектів перетворень духовної та світської освіти були настільки щільно пов'язані, що дослідження реформ світської освіти стало неможливим без визначення місця та статусу духовних академій та семінарій. Достатньо зазначити, що тільки у 1808 році в Російській імперії було розв'язано проблему місця богословської освіти стосовно університетської освіти. В університетах Російської імперії (окрім Дерптського), на відміну від західноєвропейських університетів, богословських факультетів не було створено. Церковно-богословська освіта внаслідок реформи була уніфікована та централізована, й тільки на початку XIX ст. в Російській імперії були послідовно розділені вища богословська та вища світська освіта.

Досліджуючи реформу 1808 року О. А. Вішленкова дійшла висновку, що її сутність полягала у використанні урядом протестантської моделі організації духовної освіти й в цілому високо оцінила її задум [3, с. 336]. Хоча оцінки реформування духовних навчальних закладів в Україні на початку XIX ст. не такі однозначні. У сучасній українській історіографії існує позиція, яку можна охарактеризувати цитатою зі статті О. Пахльовської, про те, що «втрата Україною політичної та церковної автономії спотворює еволюційну динаміку та статус Академії в національному житті України. З університетської структури вона вироджується в архаїчну богословську інституцію і втрачає сенс існування» [10, с. 23]. Але, здається, такий погляд також дещо категоричний. Оцінка суто богословської освіти та науки, яку представляла Київська духовна академія у XIX ст., має враховувати ті

історичні реалії, в яких відбувався їх розвиток. У будь-якому випадку такі різні оцінки засвідчують, що дослідження цих проблем слід продовжити.

Отже, духовні семінарії, які створювалися за реформою духовних навчальних закладів у Російській імперії у 1808 р. як за формою організації, так й за змістом та спрямованістю навчання, відрізнялися від православних колегіумів, які існували протягом XVIII – на початку XIX ст. Можна стверджувати, що духовні семінарії у порівнянні із колегіумами представляли принципово іншу освітню модель. Духовна семінарія була «вписана» вже у новостворені структури освіти, які також виникли у цей час. Ці структури мали інші завдання, нові керівні органи, із новими функціями, які були для них встановлені. Основну спрямованість реформи 1808 року можна визначити як уніфікацію всіх аспектів життя духовних навчальних закладів Російської імперії. Чітко визначене завдання навчання у семінаріях унеможлиблювало вихід за межі суто духовного навчального закладу. З появою центрального органу управління – Комісії духовних училищ при Синоді – державний контроль та регулювання всіх аспектів діяльності духовних семінарій призвів не тільки до ліквідації місцевих освітніх традицій, на яких ґрунтувалися православні колегіуми, але й унеможлилював їх появу/відродження у майбутньому. Статус духовних семінарій, які виникли в ході реформи 1808 року в українських єпархіях Російської імперії, як й у інших єпархіях імперії, був визначений у якості середніх духовних навчальних закладів, які саме в такому вигляді були вбудовані у систему духовної освіти. Насамкінець слід відмітити, що всі наступні перетворення в освітянській галузі у Російській імперії, які відбувалися у XIX ст., обов'язково завершувалися реформами церковно-освітніх навчальних закладів. Так, після університетської реформи 1835 р. була проведена реформа церковних навчальних закладів 1839 року, а після університетської реформи 1863 р. – реформа церковних навчальних закладів 1867 року.

Список літератури

1. Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии / Б. В. Титлинов. – Вып. 1: Время Комиссии духовных училищ. – Вильна : Русский Почин, 1908. – 383 с.

2. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
3. Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века / Е. А. Вишленкова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – 439 с.
4. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов : типо-лит. П. С. Феокритова, 1894. – 187 с.
5. Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России : в 4 т. / Ф. А. Петров. – Т. 1: Российские университеты и Устав 1804 года. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 416 с.
6. Полное собрание законов Российской империи : Собр. I. – Т. XXX.
7. Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащаго. – СПб. : При Св. Синоде, 1809. – 89 с.
8. Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург).
9. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Х. : Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.
10. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції / О. Пахльовська ; упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : Енцикл. вид. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 19–26.